

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:72(477.85)«12»

**Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО,
Микола ІЛЬКІВ**

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. У 2012-2014 рр.

У статті здійснюється аналіз предметів матеріальної та духовної культури, виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012-2014 рр. Автори подають їхню детальну характеристику та класифікацію. Виявлені матеріали уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, матеріальна культура, духовна культура, предмети озброєння, класифікація.

**Сергей ПИВОВАРОВ, Виталий КАЛИНИЧЕНКО,
Николай ИЛЬКИВ**

ИССЛЕДОВАНИЕ ЧЕРНОВСКОГО ГОРОДИЩА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII в. В 2012-2014 гг.

В статье осуществляется анализ предметов материальной и духовной культуры, обнаруженных во время археологических исследований Черновского городища первой половины XIII в. в 2012-2014 гг. Авторы подают их подробную характеристику и классификацию. Обнаруженные материалы уточняют хронологические рамки существования Черновского городища и позволяют с новых позиций раскрыть его значение для экономического, общественного и культурного развития древнерусского населения региона.

Ключевые слова: Буковина, Черновское городище, материальная культура, духовная культура, предметы вооружения, классификация.

Sergiy PYVOVAROV, Vitaliy KALINICHENKO, Mykola IL'KIV

**THE RESEARCH OF CHORNIVKA HILLFORT
OF THE FIRST HALF OF XIII CENTURY IN 2012-2014**

To one of the most studied ancient monuments watershed of the Upper Prut and Middle Dniester refers settlement (remnants of feudal fortified manor), which is located at a distance of 5 km south of the village Chornivka. In historiography, it is known as Chornivka hillfort. Study settlement began in 1999 and continues to date. According to a new period of excavations monuments significantly refined its planning, functional identity revealed some structures defined their chronology and dating, found more than a thousand individual finds.

In the Chornivka hillfort in 2012-2014 continued scientific research and rescue. The studies were found objects of material and spiritual culture, including the findings of ceramics, glass, ferrous and nonferrous metals, armaments, christian religious symbols, jewelry, numismatic materials, household items and more. Their comprehensive analysis and interpretation devoted to this publication.

The most numerous ceramic material presented. This includes about 200 pieces of kitchen and tableware. According to the classification by M. Malevska ceramic material from the settlement refers to types I, II and IV. In addition, the pottery should include numerous fragments of amphorae, clay vessels from the handle, spindle whorl and one whole and one fragmented miniature vessels with glaze yellow-green color on the inner and outer walls.

In 2012-2014 was found a significant number of products of ferrous and nonferrous metals. Thus, traditional finds on the site is the finding of locks, their mechanisms and keys. In 2012-2014 was discovered three two-cylinder iron padlocks. During the research hillfort were also found with two knives heft to handle. They belong to the kitchen. They are characterized by a straight handle. It is also important findings fire strikers. In 2012-2014 were found two instances. During the research hillfort in room № 3 was detected nail cap of broad and rectangular rod. To products from metal, which occurred during the research hillfort, should include iron and bronze fishing hooks. An important discovery,

which happened in the room № 27 is pointed iron rod with a rounded profile and a ring on the end. In our opinion, this type of product could be used as forks. In 2012-2014 were discovered quite important finds of armaments as distant and close combat. Thus, in the Chornivka hillfort was first found part of a medieval sword, namely head pommel handle, as well as 15 arrowheads, which, in total, dating from the XII-XIII centuries.

Traditional to Chornivka hillfort is finding parts cingulate headset. In 2012-2014 was found two buckles and one fibula clasp (?). Also found a significant amount of jewelry. Thus, the findings are traditional wired ear-rings, rare finds beads decorated granulation and bronze ring with notches. In 2012 on the hillfort there was a suspension lenticular shape of rock crystal wickerwork frame with white metal (silver?) with an eye for hanging. Frame decorated with filigree pattern. By jewelry should also include the findings of 2 bronze and 7 glass bracelets. Traditional to Chornivka hillfort is finding items christian religious symbols. The most important findings should include encolpion. He was found at the rooms № 20-21. Cross cast, made of bronze and has two wings composed of small tightly relief images. The next discovery occurred in the vicinity of the rooms № 25-26. It is represented by the left shutter icon-complex trapezoidal shape with two-way relief. It is made of bronze. On the inside placed standing figure of the holy warrior with a spear in his left hand on the outside – half cross. Valuable is that the fragment in complex images armaments as defense and offensive, spear, armor, sword and vambrace possible. For iconography suggests that a huge number of all the saints, it would probably be most Saints Theodore Stratelates or Theodore Tyron (Theodore of Amasea). Other rare items include christian religious symbols side-damaged leaf icon complex, made of bronze, two-way trapezoidal shape with a relief image of the pair of standing male figures in typical clothes and with a halo over his head and cross-lining of the Crucifixion on the front side and two on the back rods. In 2012-2014 was discovered quite important numismatic material submitted truncated-septangular and perforated byzantine coin.

Thus, the result of research Chornivka hillfort in 2012-2014, revealed

a number of items of historical and cultural significance. Findings clarify the chronological framework of Chornivka hillfort existence and allow new position reveal its importance for economic, social and cultural development of the Kievan Rus' people of the region.

Keywords: Bukovina, Chornivka hillfort, material culture, spiritual culture, weapons, classification.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра однією з найкраще досліджених давньоруських пам'яток є Чорнівське городище, яке відоме в історіографії під назвою «Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.» [6]. Пам'ятка локалізується на віддалі 5 км на південь від с. Чорнівка, в лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени.

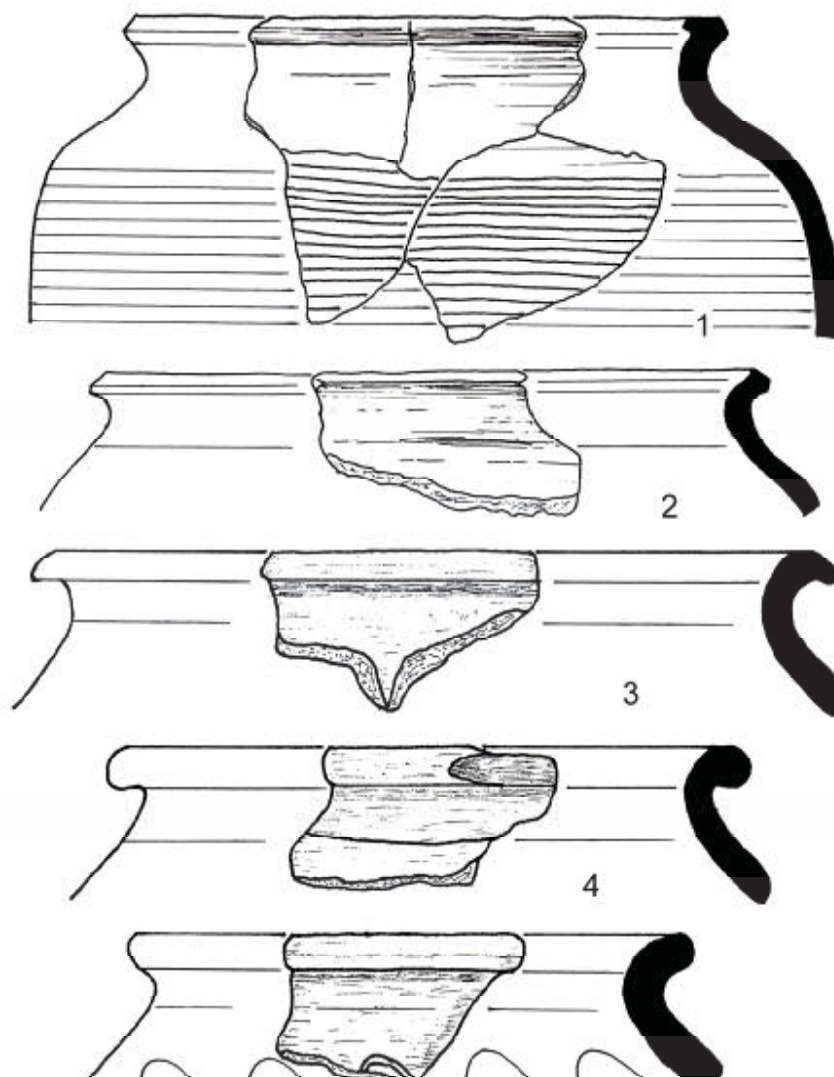
Городище було відкрите відомим буковинським археологом Б. Тимощуком, розкопувалось ним в 1977-1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків [56, с. 105-113]. В 1982 році розвідкові розкопки на городищі проводив М. Філіпчук [56]. Протягом 1985-1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічними експедиціями ЧНУ під керівництвом Л. Михайлини, які дозволили з'ясувати планування житлово-оборонних клітей, виявити та дослідити рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та декілька поховань [30, с. 66-67]. Із 1989 по 1994 рр. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, результати яких відображені в монографічному дослідженні [6; 7]. Оскільки значна площа городища залишалася недослідженою, а чимало знахідок виявилися втраченими, з 1999 р. вивчення пам'ятки продовжується експедицією Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича під керівництвом С. Пивоварова.

За новий період дослідження пам'ятки уточнено її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих споруд, визначено їхню хронологію та датування, виявлено велику кількість індивідуальних знахідок [16, с. 20-35; 19, с. 34-46; 35, с. 243-255; 36, с. 154-159; 37, с. 70-80; 38, с. 351-353; 39, с. 217-230; 40, с. 133-10

141; 41, с. 43-49; 42, с. 247-257; 43; 44; 45, с. 195-201; 46, с. 44-45; 47, с. 39-55; 48, с. 7-12].

На Чорнівському городищі першої половини XIII ст., яке систематично грабується «чорними археологами», у 2012-2014 р. продовжилися науково-рятивні розвідки. У результаті досліджень було виявлено предмети матеріальної та духовної культури, серед яких знахідки з кераміки, скла, чорного та кольорового металу: предмети озброєння, християнської культової символіки, прикраси, нумізматичні матеріали, предмети побуту тощо. Їхньому всебічному аналізу й інтерпретації присвячена дана публікація.

Найчисленніше представлений керамічний матеріал. До нього відносяться близько 200 фрагментів кухонного та столового посуду. Він представлений вінцями, боковими стінками та денцями. За формами вінець згідно з класифікацією М. Малевської, горщики з Чорнівського городища можна поділити на кілька типів [28, с. 3-14]. До типу I відносяться горщики з високими плечиками, короткою шийкою та відігнутих назовні вінчиком із заокругленим зігнутих всередину краєм, який утворює з внутрішнього боку жолобок для покривки (рис. 1, 1). Орнамент представлений однією врізаною лінією. М. Малевська вказує, що даний тип кераміки був поширений по усій території Русі і датується XII-XIII ст. [28, с. 6-8]. Показовим є те, що подібний тип горщиків був виявлений у Києві у житлі, яке датується 1240-ми рр. [20, с. 416]. Тип II представлений горщиками з короткою вигнутою, чітко вираженою похилою шийкою. Розміри їх коливаються від 3-4 до 7,3 см, товщина стінок – 0,5-0,7 см (рис. 2, 3). Профіль вінчиків короткий, різко відігнутий назовні, край його косо зрізаний і має більш загострену форму. Орнаментация на фрагментах присутня у вигляді заглиблених хвилястих і прямих горизонтальних ліній. М. Малевська виділяє подібний керамічний матеріал в окремий «галицький» тип, який був характерний лише для території Галицько-Волинського князівства. У тісті посудин з Чорнівського городища присутні домішки піску та слюди. Аналогічні фрагменти кераміки даного типу відомі фактично з більшості пам'яток Га-

Рис. 1. Фрагменти керамічного посуду з Чорнівського городища першої половини XIII ст.

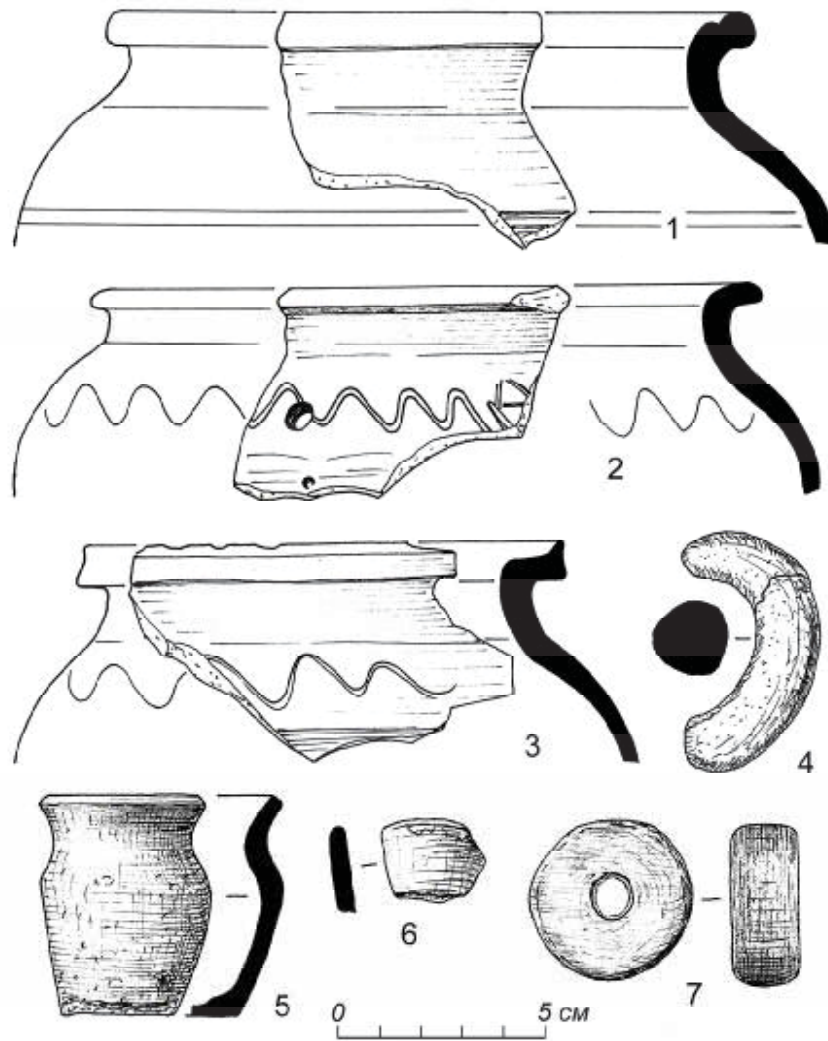

Рис. 2. Керамічні вироби з Чорнівського городища.

лицько-Волинського князівства, зокрема з Галича, Пліснеська, Ленківців на Пруті, з території Волині [28, с. 8]. До типу IV відносяться горщики, особливістю яких є простий вінчик з округлим чи косо зрізаним краєм. Вінчики з Чорнівського городища з внутрішньої сторони мають заглиблення (рис. 1, 2-5; рис. 2, 2). Орнамент також представлений горизонтальними та хвилястими лініями. Окрім того на боковинках деяких фрагментів наявні отвори, очевидно, для ремонту посудини (рис. 2, 2). Варто відзначити хорошу якість тіста, майже без домішок та випалу. Кераміка даного типу слугувала в основному столовим посудом. Хронологічно вона відноситься до кінця XII-XIII ст. Вона є порівняно менш чисельною та відома з Галича, Пліснеська, Луки-Врублівецької, Ленківців на Пруті та інших давньоруських пам'яток [28, с. 8-14]. Окрім того до керамічних виробів варто віднести також численні фрагменти амфор та глиняну ручку від посудини. Вона сильно обпалена та пошкоджена (рис. 2, 4). Довжина виробу – 5,5 см, товщина – 1,3 см.

На Чорнівському городищі також виявлено глиняне пряслице в районі кліті № 22 (за нумерацією І. Возного). Виріб має округлу форму (рис. 2, 7). Зовнішній діаметр пряслиця – 3,8 см; діаметр каналу – 1 см; висота – 1,4 см. У тісті також присутні включення слюди. Пряслиця на давньоруських археологічних пам'ятках трапляються досить часто. Так, аналогії знахідці з Чорнівського городища відомі з південного Подніпров'я [22, с. 140-141], Мінська [15, табл. XXXV, 6], Губина, городища в Слобідці [30, с. 124], Луцька [55, с. 97], Дорогобужа [50, с. 165], Райковецького городища. Відомі подібні пряслиця і в Молдові, зокрема з поселення Денешті тощо. Датуються вони XII-XIII ст. [67, р. 440]

До вагомих знахідок з Чорнівського городища варто віднести одну цілу та одну фрагментовану мініатюрні посудини. На першій з них наявна «полива» жовто-зеленого кольору на внутрішніх і зовнішніх стінках (рис. 2, 5). Трапилася посудина в районі клітей № 25-26. Два боки виробу приплюснуті, поверхня покрита невеликими пухирцями. Висота знахідки – 5,4 см; діаметр вінець – 4 см; діаметр дна – 2,7 см. Інший фрагмент аналогічної ж посудини – вінця з «поливою» жовто-зеленого кольору – трапився в районі

клітей № 2-3 (рис. 2, б). Поверхня покрита невеликими пухирцями. Розміри фрагмента – 2,3×1,8 см; товщина стінки – 0,4 см. Пошук аналогій дозволив висунути припущення, що дані вироби є керамічними тиглями для плавлення кольорового металу й пов'язані, відповідно, з ювелірним виробництвом. Аналогічні тиглі були виявлені на Райковецькому городищі у кліті, яку В. Гончаров інтерпретує як ювелірну майстерню [9, табл. XVI, 1-4]. Окрім того, відзначимо, що керамічні тиглі трапляються порівняно рідко. Так, два тиглі були виявлені у Старій Рязані, в садибі, яку В. Даркевич та Г. Борисевич називають «двором ювеліра» [12, с. 185-194]. Датується він першою половиною XIII ст. Окрім того тиглі виявлені в Києві, Мінську, Суздалі тощо. Датуються вони серединою XIII ст. У Середньому Подністрів'ї фрагмент глиняного тигелька із залишками розплавленого металу виявлено на долівці оборонного зрубу давньоруського городища Непоротове-Щовб (літописний Кучелмин) [57, с. 39].

У 2012-2014 рр. було виявлено значну кількість виробів з чорного та кольорового металів. Так, традиційними знахідками на городищі є знахідки замків, деталей їхніх механізмів, а також ключів. В останні польові сезони було виявлено три двоциліндрових залізних висячих замки. Вироби сильно корозовані. Два замки мають пошкоджені нижні частини, а в іншого – відсутня верхня скоба. Розміри їх становлять 8,8×4,5 см (рис. 4, 1) та 8,3×5,3 см (рис. 4, 2), відповідно. Третій замок зберігся порівняно добре (рис. 4, 3). Розміри знахідки – 5,2×3,6 см. Діаметр більшого циліндра – 2,2 см; меншого – 0,5 см. Наявні отвори для кріплення скоби. Маса знахідки – 51,5 г. Окрім того були виявлені залізна скоба для з'єднання двох циліндрів висячого замка (рис. 4, 4) та пружина навісного циліндричного замка, яка складається з двох частин (рис. 4, 5). Загальна довжина виробу становить 4 см; ширина – 0,8 см. Виріб корозований. За класифікацією замків, здійсненою Б. Колчиним на основі матеріалів з Новгороду, знахідки з Чорнівського городища можна віднести до типу В [7, с. 144-149; 13, с. 14-15]. Так, в кінці XII ст. отримали своє поширення нові модифікації даного типу, а механізм самого замка став більш

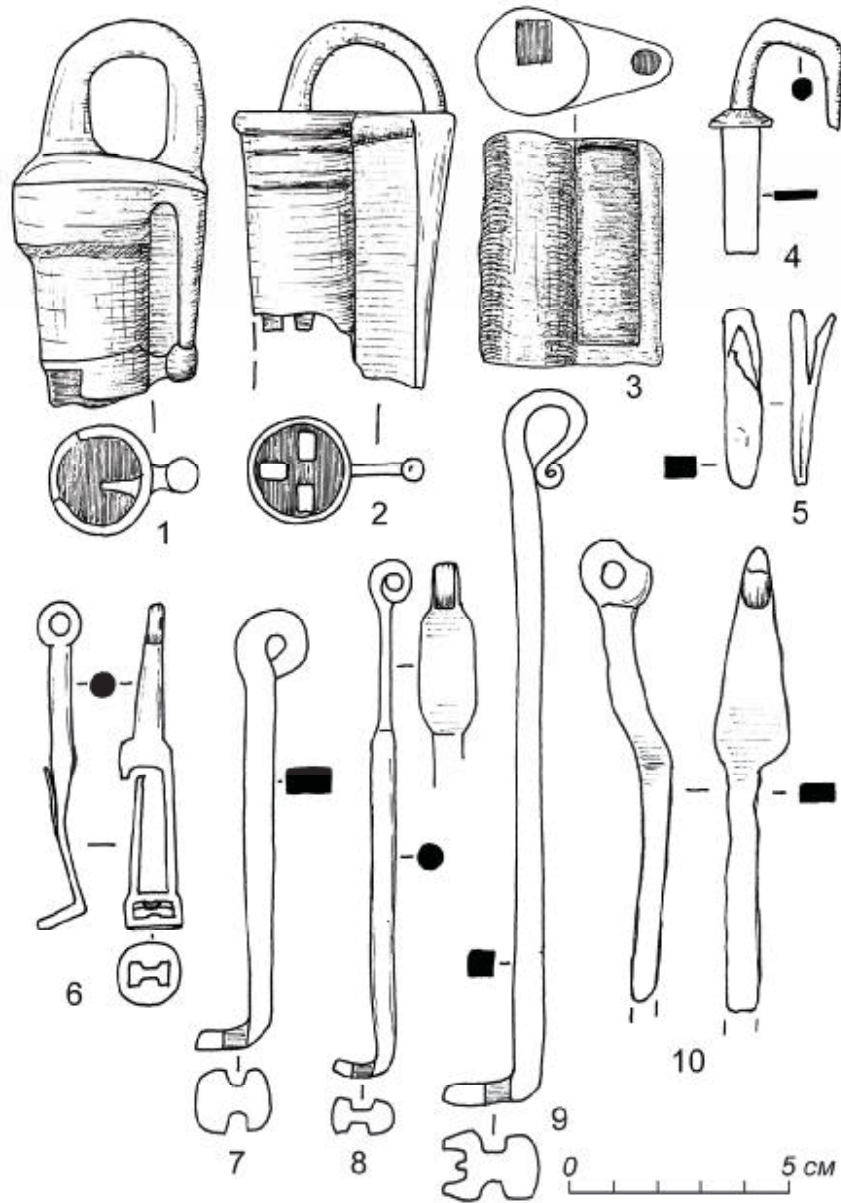

Рис. 4. Замки, деталі замків та ключі з Чорнівського городища.

складним. Замки типу В відрізняються від попередніх типів тим, що отвір для ключа розміщений в денці великого циліндра. Замки такого типу були поширені з кінця XII по початок XV ст. і відомі на багатьох давньоруських пам'ятках. Аналогії їм знаходимо в Колодяжині [62, с. 57-130], Ізяславлі [33, с. 93-99], Рязані, Райковецькому городищі [9, табл. X], Білоозері, Новгороді та інших пам'ятках.

У 2012-2014 рр. були виявлені також п'ять ключів до замків. Перший з них – пошкоджений та має довжину 8 см (рис. 4, 6). Дослідники вказують, що даний тип ключів, до якого відноситься знахідка з Чорнівського городища, виник у XII ст. з появою нового типу замків з отвором для ключів, розміщеним у нижній частині корпусу [7, с. 149-155; 13, с. 14-17]. Лопатоподібна форма замінювалася колінчатою. Період їхнього найбільшого поширення – XII-XIV ст. На одному кінці є так звані «борідки» різних форм, розташовані під прямим кутом до планки ключа, а на другому кінці розміщене кільце для підвішування. За класифікацією Б. Колчина, ключі подібного типу відносяться до типу Б. Показовим є те, що вони мають розщеплену на дві квадратні в перетині пластини планку. Одні вчені розглядають наявність отвору в штирі як елемент секрету замка, інші – як елемент, який забезпечував рівномірність упору і запобігав ламанню «борідки». Аналогічні ключі цього типу широко представлені на давньоруських пам'ятках з інших територій, зокрема з північної Русі, Галича, Ізяславля [33, с. 93-99], Мстиславля [1, с. 44-52], Мінська [15, табл. XXVII], Губина [5, рис. 80-81], городища в с. Слобідка, поселення біля с. Ліскове [59, рис. 44, 8; рис. 58, 7]. На Чорнівському городищі також виявлено ключі, які за класифікацією Б. Колчина, відносяться до типу В. Їхня довжина становить, відповідно, 10,7 см (рис. 4, 7), 12,5 см (рис. 4, 8) та 16,5 см (рис. 4, 9). Вони виготовлялися з пластин із фігурною борідкою на одному з боків і отвором для підв'язування – з іншого. Аналогічні ключі досить часто зустрічаються на пам'ятках давньоруського часу. Відомі вони на городищах Слобідка, Звенигород, Біляр, місті Кобудь

[4, с. 41-46], Мінську [15, табл. XXVIII], Білозері, Райковецькому городищі [9, табл. X, 5, 10], Возвяглі та інших пам'ятках і датуються кінцем XII – початком XV ст. Також під час дослідження Чорнівського городища був виявлений ключ з кільцем для підвішування. Його нижня частина пошкоджена, що ускладнює співвіднесення з певним типом (рис. 4, 10). Його розміри становлять 10,5×1,6 см; діаметр кільця – 1,6 см; діаметр внутрішнього отвору – 0,7 см.

Під час досліджень городища також були виявлені два ножі з черешком для руків'я. Вони відносяться до кухонних. Для них характерна пряма ручка, вісь якої проходить паралельно прямій спинці клинка. Співвідношення товщини спинки до ширини леза – 1:5-1:6. За класифікацією Б. Колчина, ножі, виявлені на Чорнівському городищі, відносяться до типу Б і датуються XII-XIII ст. [13, с. 17-19]. Перший з них має довжину 15 см; ширина леза – 2,6 см; довжина черешка для руків'я – 3,5 см (рис. 3, 2). Виріб корозований. Інший ніж сильно сточений. Довжина виробу становить 13,5 см; ширина леза – 1 см (рис. 3, 1). Аналогії подібним ножам широко представлені на давньоруських пам'ятках [7, с. 141-144]. Знайдені вони в Дорогобужі, Губині, городищі в с. Слобідка [32, с. 101-103], Ізяславлі, Галичі, Києві, Райковецькому городищі, Золотаревському поселенні [3, с. 92-94] тощо.

У 2012-2014 рр. знайдено 2 екземпляри кресал для висікання вогню. Перше з них має підовальну форму, наявне кільце для підвішування (рис. 3, 4). Довжина виробу становить 8,5 см; ширина – 2,8 см; довжина внутрішнього отвору – 6,1 см; ширина внутрішнього отвору – 1,2 см. Виявлене кресало в районі клітей № 25-26. Виріб відноситься до типу підпрямокутних дволезових кресал з фігурним або овальним вирізом. Вони з'явилися на початку XIII ст. і побутували до XIV ст. Аналогічні кресала виявлені у Новгороді, Галичі [34, рис. 73, 13, 14], Губині, Ростиславлі [2, с. 81-92], Старій Рязані, літописному Возвяглі [26, с. 23], Лучеську [54, рис. 134, 4], Новогрудку та Волковиську [18, рис. 9, 12-16], Пронському городищі, Мінську [15, табл. XXX, 4-13] тощо. Інше кресало було

знайдене у районі клітей № 29-30. Воно залізне, сильно пошкоджене (одна частина зламана) і корозоване (рис. 3, 5). Довжина знахідки – 6,9 см; ширина – 3,1 см; товщина – 0,6 см. Дане кресало відноситься до типу калачеподібних, з гладким подовженим лезом із загнутими в кільця кінцями. За класифікацією матеріалів з Новгороду, такі кресала датуються XII – першою половиною XIII ст. Відзначимо, що подібні кресала почали з'являтися на пам'ятках XI ст., підтвердженням чого є знахідка подібного кресала в одному з курганів Моховського археологічного комплексу [27, рис. 81]. Подібні кресала відомі з Лучеська [55, рис. 133, 5], Дорогобужа, Возвягля, Пліснеська [7, с. 155], Слобідки та Мінська [15, табл. XXX, 1-3]. В останньому аналогічне кресало походить з шару кінця XII ст. Відомі такі вироби і в Румунії, зокрема аналогічне кресало походить з с. Грумезоая і датується другою половиною XII ст. [67, fig. 6, 13].

Під час досліджень городища у кліті № 3 був виявлений цвях із широкою шляпкою та чотиригранним стержнем (рис. 3, 3). Довжина його становить 5,8 см; ширина сторони – 0,6 см. Аналогічні цвяхи виявлені на багатьох пам'ятках XII-XIII ст., а саме: Пліснеську, Губині [7, с. 215-216], Гродно, Новгороді, Старій Рязані, літописному Возвяглі [26, с. 59-61], Ростиславлі [2, с. 81-92], Лучеську [54, рис. 81, 13], на Золотаревському поселенні [3, рис. 40, 1-37], Новогрудку [11, рис. 8, 7], Волковиську, Білоозері, на городищі Слобідка, на поселенні Лісковому [7, с. 215-216] тощо. Окрім того були виявлені й інші предмети побутового призначення, зокрема корозований залізний стержень із закрученою верхньою петлею (рис. 5, 15). Довжина знахідки – 4,2 см; найбільша ширина – 0,5 см. Окремо варто відзначити традиційні знахідки для Чорнівського городища – фрагменти бронзових котлів із заклепками (рис. 3, 9, 10). Найбільший з них має розміри 5,1×4,7 см (рис. 3, 9). Діаметр заклепок – 0,8 см. Один з фрагментів – уламок петельчастої ручки (рис. 3, 10). Аналогічні фрагменти походять з Ізяславля, Губина, Новгороду, Золотаревського поселення [3, с. 113], пам'яток XII-XIII ст. у Прикам'ї та

Поволжі [7, с. 158-159]. До виробів із заліза, які трапилися під час досліджень городища, варто віднести залізний рибальський гачок з лопаткою на одному кінці та жальцем і борідкою на іншому (рис. 3, 12). Він трапився у районі кліті № 15. Довжина виробу становить 5,7 см; діаметр стержня – 0,4 см. За розмірами виробу можна зробити висновок, що він призначався для вилову великої риби [7, с. 125]. Окрім того він відрізняється своїми розмірами та міцністю. За класифікацією Б. Шрамко та Є. Цепкіна [61, с. 74-84], гачок з Чорнівки відноситься до типу 2 – з розширенням у вигляді лопатки. Такі гачки були широко розповсюджені у Давній Русі і відомі на багатьох пам'ятках, зокрема на Недобоївському городищі [37, с. 70-80], Василеві, поселенні Лісковому [59, с. 52], Княжій Горі, Галичі [34, с. 239], Гродно, Мінську [15, табл. XL, 7-11] і датуються X-XIII ст. Інший гачок був виявлений у кліті № 4. Він виготовлений з бронзи та має видовжену цівку (рис. 3, 11). Верхній кінець виробу розплюснутий та скручений у трубочку. Профіль стержня – круглий. Довжина знахідки становить 4,4 см; діаметр стержня – 1,5 см. Подібні гачки відповідають 1 і 2 типу гачків із Донецького городища [61, с. 74-84]. Але відзначимо, що у виробу з Чорнівського городища наявна борідка, що дозволяє виділити знахідку в окремий підтип. Гачки подібного типу представлені в археологічному матеріалі Києва, Гродно, Волковиська, Новогрудка, Серенська тощо. Датуються такі вироби також у межах X-XIII ст. [7, с. 125].

Важливою знахідкою, яка трапилася у районі кліті № 27, є загострений залізний стержень з округлим профілем та шарнірно з'єднаним кільцем на торці (рис. 3, 6). Довжина виробу – 13,7 см; діаметр стержня – до 0,9 см; діаметр кільця – 5 см. На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо призначення та функціонування таких предметів. Їх називають по-різному: шпильками, писалами, прирівнюють до фібул, скобелів від нагайки [24, с. 78-79]. На нашу думку, подібного типу вироби могли використовуватися як однозубі виделки. Трапляються вони на багатьох пам'ятках IX-XVII ст. Аналогії їм виявлені у Польщі, Скандинавії, Суздалі,

Чернігові, Шестовиці, Седневі, Берестечку [10, с. 114-126], Хотині тощо.

У 2012-2014 рр. були виявлені досить важливі знахідки предметів озброєння як дальнього, так і ближнього бою. Так, на Чорнівському городищі вперше було знайдено деталь середньовічного меча – бронзову головку навершя руків'я, а також 15 наконечників стріл, які, в загальному, датуються XII-XIII ст. Головка навершя та 13 наконечників стріл з розкопок 2012 р. опубліковані [19, с. 34-46; 47, с. 39-55; 48, с. 7-12]. Ще два наконечники були виявлені у 2013-2014 рр. Перший з них – залізний, ромбоподібної форми, черешковий, деформований, знайдений у кліті № 24 (рис. 3, 7). За типологією О. Медведева, він відноситься до типу 41 – ромбоподібні гнездовського типу, і датується XII-XIV ст. [29, с. 47-48]. Його розміри: довжина – 5,1 см; ширина – 1,8 см. Плечики розташовані асиметрично, упор чітко не простежується. Довжина черешка – 2,2 см. Виріб корозований. Аналогічні знахідки походять з Києва, Вишгорода, Княжої Гори, Колодяжина, Ізяславля, Новогрудка, Райковецького городища, Старої Рязані, Мінська тощо. Інший наконечник стріли був знайдений у кліті № 30. Він залізний, втульчастий, двошипний (один шип пошкоджений), деформований у верхній частині пера (рис. 3, 8). Довжина знахідки становить 6,3 см. Довжина втулки до стіжки з шипами – 4,2 см; найбільший діаметр пошкодженої втулки – 1 см; довжина пошкодженого шипа – 1,1 см; цілого – 2,8 см. Пропорції – 1:6. Маса знахідки – 9,6 г. Виріб корозований. За типологією О. Медведева, наконечник відноситься до типу 2 – двошипні втульчасті [29, с. 39]. На Чорнівському городищі подібні наконечники стріл траплялися часто. Аналогічні наконечники стріл виявлені в Новгороді, Києві, Пліснеську, Ізяславлі, Вишгороді, Старій Рязані, на Чернігівщині, на городищі Слобідка, Новогрудку, Друцьку [49, с. 82], Райковецькому городищі, Губині, Недобоївському городищі, Галичі тощо. Двошипні наконечники стріл датуються достатньо широким періодом, та враховуючи попередні знахідки з Чорнівського городища, їх можна датувати XII-XIII ст.

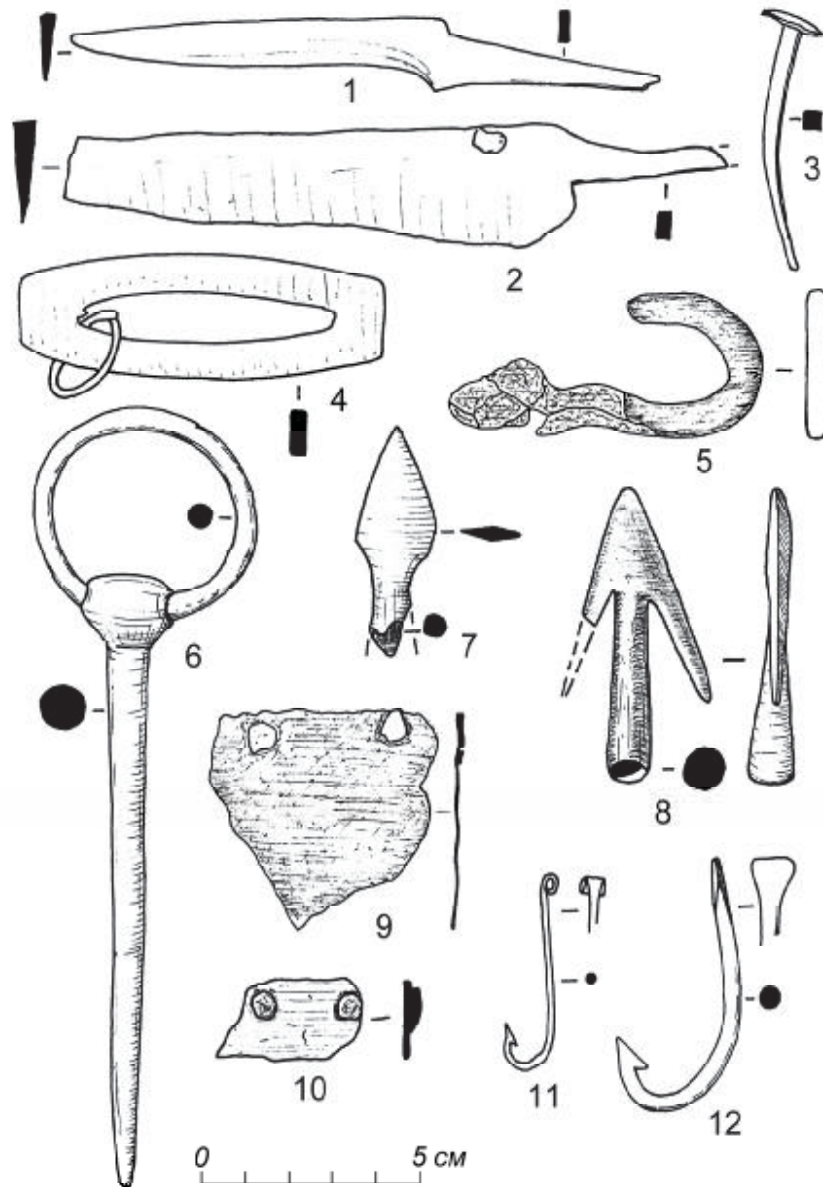

Рис. 3. Металеві вироби з Чорнівського городища.

Традиційними для Чорнівського городища є знахідки деталей поясної гарнітури. У 2012-2014 рр. було виявлено 2 пряжки та 1 фібулу-застібку (?). Перша пряжка була виявлена в районі клітей № 25-26. Вона залізна з D-подібною рамкою, шестикутної форми, з язичком (рис. 5, 14). Вона сильно корозована. Зовнішній діаметр виробу – 2,7 см; внутрішній – 1,6 см. Ширина знахідки – 2,1 см. Розміри «язичка» – 2,4×0,9 см. Аналогії даній знахідці широко поширені на пам'ятках XII-XIII ст. Вони відомі в матеріалах Золотаревського поселення [3, с. 153-156], Мінська [15, табл. XXXI], Дорогобужа тощо. Інша пряжка також була виявлена в районі клітей № 25-26. Вона виготовлена з бронзи, має D-подібну форму з напівовальною верхньою частиною та лінійно рівним низом, гранчаста (рис. 5, 13). «Язичок» відсутній. Довжина виробу – 2,6 см; ширина – 1,9 см; товщина – 0,3 см. Аналогії даній пряжці відомі в матеріалах Золотаревського поселення [3, с. 153-156], Мінська [15, табл. XXXI], Дорогобужа, з пам'яток XII-XIII ст. на території Білорусі [21]. Остання знахідка також трапилася в районі клітей № 25-26. Вона представлена круглою (кільцеподібною) пластинчастою пряжкою (фібулою-застібкою?) з язичком посередині (рис. 5, 12). Стан знахідки задовільний. Рамка виробу поділена на 8 секторів, заповнених хрестоподібним орнаментом з блакитної та білої емалі. Зовнішній діаметр рамки дорівнює 2,4 см; внутрішній – 1,1 см. Товщина знахідки – 1,5 мм. Пошук аналогій даній знахідці дозволяє припустити, що це може бути кільцеподібна фібула-застібка. Аналогічні старожитності маловідомі на теренах Південної Русі та часто трапляються в старожитностях Північно-Західної Русі та земель, котрі примикають до Балтійського моря. Дослідники вказують, що основний хронологічний період їхнього побутування – перша половина XIII ст. [14, с. 73-74]. В Новгороді у шарі середини XIII ст. була знайдена схожа фібула-застібка. Місця виготовлення подібних археологічних старожитностей невідомі, хоча деякі дослідники припускають, що подібні фібули-застібки були дуже поширеною жіночою прикрасою у Прибалтиці, і виготовлялися

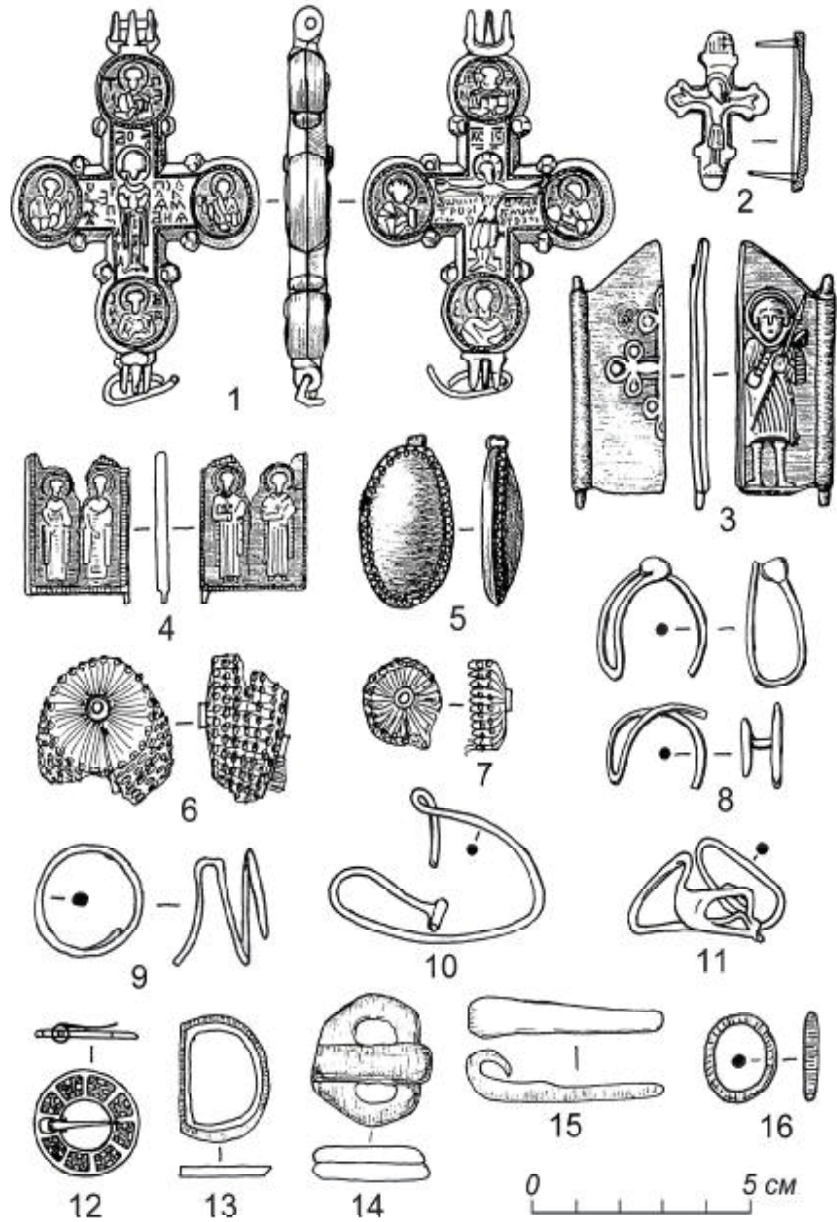

Рис. 5. Індивідуальні знахідки з території Чорнівського городища.

у м. Любек. При торгівельному сприянні Ганзи вони потрапляли в інші країни [65, s. 65-79].

У 2012-2014 рр. виявлено значну кількість прикрас. Так, традиційними для Чорнівського городища є знахідки дротяних скроневих перстеноподібних, півторазворотних білонових кілець. Два з них були знайдені в 2012 р. у кліті № 23. Перше з них – деформоване. Один кінець розплюснутий і згорнутий в трубочку, інший – відламаний (рис. 5, 10). Друге скроневе кільце також деформоване та сплавлене (рис. 5, 11). У 2013 та 2014 рр. знайдено ще два екземпляри даного типу скроневих кілець. Перше з них також виготовлене з білого металу. Два кінці зламани. Діаметр виробу становить – 2,5 см, товщина дроту кільця – 0,2 см (рис. 5, 9). Інше кільце – пошкоджене, розламане навпіл. Один кінець розплюснутий і згорнутий в трубочку. Товщина дротяного кільця – 0,2 см; діаметр згорнутої трубочки – 0,5 см; маса – 1,8 г (рис. 5, 8). В історіографії дана категорія знахідок відома також як кільця-змійки. Вони походять з багатьох пам'яток XII-XIII ст. Значна їхня кількість виявлена в Дорогобужі [49, рис. 108, 1-14], Ізяславлі та літописному Возв'язлі [26, рис. 27]. До прикрас також варто віднести рідкісні знахідки намистин, прикрашених зерню. У 2012-2014 рр. їх було знайдено два екземпляри. Вони виготовлені з бронзи. Перша з них трапилася у кліті № 14. Намистина деформована, з 7 рядами зерні (рис. 5, 6). Діаметр знахідки становить 2,2 см; товщина – близько 1,7 см. Від іншої намистини, яка була виявлена у кліті № 23, збереглася половина діаметром 2 см (рис. 5, 7). В історіографії подібні прикраси отримали назву бусин «мінського» типу [7, с. 171]. Вони відомі у Гродно, на Західній Волині, Княжій Горі, Губині [5, с. 188] і датуються XII-XIII ст.

У 2012 р. на городищі трапилася підвіска лінзоподібної форми з гірського кришталю в плетеній оправі з білого металу (срібло?) з вушком для підвішування. Оправа прикрашена філігранним візерунком (рис. 5, 5). Прикраса була знайдена у районі кліті № 3. Розміри виробу дорівнюють 3,3×2,2×1 см. Показовим є те, що Чорнівське городище на сьогодні єдина пам'ятка, де подібні при-

краси знайдені у такій великій кількості – 5 екземплярів. Аналогічні знахідки відомі на Шепетівському городищі, Божеську, Городищі [63, с. 87-104], Звенигороді, Крутилові [51, с. 53]. Вони датуються XII-XIII ст. У кліті № 30 було знайдено бронзове кільце з насічками (рис. 5, 16). Діаметр виробу становить 2 см; товщина – 0,3 см. За аналогіями з Новгородом можна припустити, що даний предмет є перснем. За типологією М. Седової, даний предмет можна віднести до типу рубчастих перснів. У Новгороді подібні знахідки трапляються у шарах 90-х рр. XI – 90-х рр. XIV ст. [53, с. 122].

До прикрас також варто віднести знахідки браслетів. Перший з них повністю цілий. Він був виявлений у кліті № 15. Браслет пластинчастий із закрученими кінцями. Він виготовлений з бронзи (рис. 6, 1). Орнаменту не спостерігається. Діаметр виробу становить близько 6 см, максимальна товщина пластини – 0,9 см. Від іншого пластинчастого браслета зберігся фрагмент. Він був виявлений у районі кліті № 22. Браслет також виготовлений з бронзи та має закручені кінця. На зовнішній площині виробу спостерігається орнамент (рис. 6, 2). Ширина пластини дорівнює 1,1 см. За аналогічними матеріалами з Новгородом та класифікацією М. Седової, браслети з Чорнівського городища відносяться до типу браслетів із загнутими кінцями [53, с. 103-115]. Датуються вони XI – 50-60 рр. XIV ст. М. Седова вказує, що найбільше їхнє поширення припадає на кінець XII – кінець XIII ст.

На Чорнівському городищі також виявлені фрагменти 7 скляних браслетів (рис. 6, 3-9). Найбільша кількість їх зосереджена в районі клітей № 1-4. Усі виявлені браслети сильно обгорілі. П'ять з них – кручені, а два – гладкі. Перший з них – фіолетового кольору, з круглим та прямокутним профілями (рис. 6, 8). Довжина виробу – 4,5 см. Діаметр круглої основи – 0,6 см; профіль основи – 0,7×0,4 см. Другий браслет темно-синього кольору з круглим та прямокутним профілями (рис. 6, 9). Довжина виробу – 4,5 см. Діаметр круглої основи – 0,6 см. Розміри основи – 0,5×0,4 см. Інший фрагмент браслета має світло-зелений відтінок і круглий

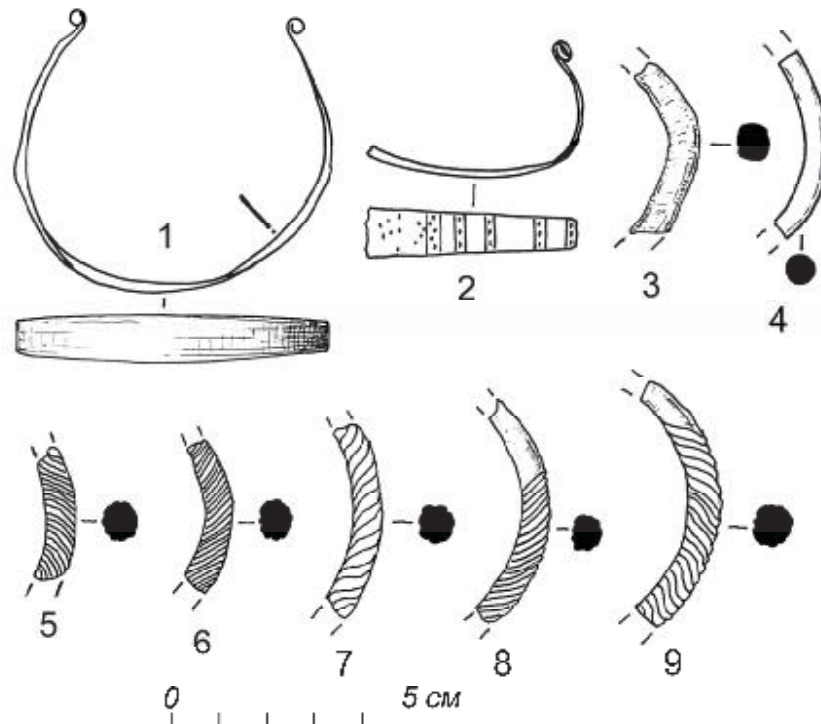

Рис. 6. Бронзові (1-2) та скляні (3-9) браслети з Чорнівського городища.

профіль (рис. 6, 7). Довжина виробу – 4 см; діаметр основи – 0,6 см. Четвертий фрагмент гладкого браслета темно-червоного кольору з круглим профілем (рис. 6, 3). Довжина знахідки – 3,3 см; діаметр основи – 0,5 см. П'ятий – бірюзового кольору з круглим профілем (рис. 6, 6). Довжина виробу – 2,9 см; діаметр основи – 0,6 см. Шостий фрагмент браслета – темно-синього кольору з круглим профілем (рис. 6, 5). Довжина виробу – 2,5 см; діаметр основи – 0,6 см. За аналогічними матеріалами з Мінська скляні гладкі браслети датуються серединою XII – серединою XIII ст. [15, с. 229-233]. Закономірність побутування кручених браслетів дещо інша. За матеріалами з Мінська, Києва, Новгород-на-Клязьмі скляні браслети хронологічно відносяться до XI-XIII ст. Найбільше їхне

побутування припадає на XII ст. Окрім того Е. Загорульський вказує, що хронологічно браслети можна розподілити і за типами кольорів [15, с. 229-230]. Так, у Мінську браслети фіолетового кольору побутують у першій половині XIII ст., зеленого кольору – з початку XII – до середини XIII ст., синього кольору – кінець XI – 30-ті рр. XII ст. Е. Загорульський вважає, що місцем виготовлення подібних скляних браслетів був Київ [20, с. 408].

Традиційними для Чорнівського городища є знахідки предметів християнської культової символіки. До найбільш важливих, які трапилися у 2012-2014 рр., варто віднести хрест-енколпійон. Він був знайдений в районі клітей № 20-21. Хрест литий, виготовлений з бронзи та складається з двох стулок з дрібними щільно скомпонованими дрібнорельєфними зображеннями (рис. 5, 1). На лицевій стулці зображене Розп'яття Христове, а на зворотній – Богоматір-Ассунта з розкритими долонями перед грудьми. Хрест має заокруглені кінці з медальйонами із зображеннями святих. На лицевій стороні зображені предстоящі Богоматір та Святий Іоанн, а також Святий Миколай та Григорій. На зворотній стороні хреста, на медальйонах також зображені постаті святих: Козьми, Дем'яна, Петра та Василя Великого. Окрім того на зворотній стороні навколо лицевого зображення простежується дзеркальний надпис слов'янськими літерами із зверненням «СВЯТАЯ БОГОРОДИЦА, ПОМОГАЙ». Фігура Христа майже пряма, голова схилена вправо, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Над німбом вміщено хризму-монограму «ХС ІС». Обабіч постаті розміщені надписи, які читаються як «ХРЕСТ НАМ ПОХВАЛА» чи «ХРЕСТ НАМ УТІХА». Оголів'я у хреста відсутнє. Літери на медальйонах релікварія слов'янські та вказують ім'я святого. Висота енколпійона становить 8,3 см; ширина – 5,8 см. Даний хрест, очевидно, можна віднести до групи VII – хрести з дрібними рельєфними зображеннями тип I – хрести з Розп'яттям та Богоматір'ю з долонями перед собою та 4 медальйонами навколо кожного з них, із заокругленими кінцями. Б. Рибаків та Г. Корзухіна вважали, що даний тип хрестів є одним із найбільш

пізніх типів домонгольського часу [23, с. 23-24]. Загальноприйнятою також є думка про те, що подібні хрести виготовлялися в Києві і датуються вони 30-40 рр. XIII ст. У порівнянні з іншими типами хрестів цього часу, релікварії подібного типу містять вже 4 медальйони, а не три, а постаті 5 святих зображені дрібно-рельєфно та розміщені тісно між собою [23, с. 24]. На подібних хрестах вперше починають зображувати постаті Святих Василя Великого, Григорія та Іоанна. Даний тип релікваріїв був досить поширений на території Русі. Аналогії йому походять з Подніпров'я, території Західної України та північних територій Русі [23, с. 193-195].

Наступна знахідка християнської культової пластики трапилася в районі клітей № 25-26. Вона представлена лівою стулкою ікони-складня трапецієподібної форми з двостороннім рельєфним зображенням (рис. 5, 3). Вона виготовлена з бронзи. На внутрішній стороні поміщено стоячу фігуру святого воїна зі списом у лівій руці, на зовнішній – половина рівнораменного хреста. Висота стулки – 4,3-5,5 см; ширина – 2,2 см. Варто відзначити, що даний тип християнських старожитностей є досить рідкісним для території Русі, позаяк подібні знахідки фактично відсутні. Тому визначення святого на складні потребує допомоги християнської іконографії. Окрім того, цінним є те, що на фрагменті складня зображені предмети озброєння як захисного, так і наступального: спис, обладунок, можливо, меч і наручень. Важко сказати, який саме святий зображений на стулці складня. Але за іконографією можна припустити, що з усієї величезної кількості святих це могли б бути найбільш ймовірно Святий Феодор Стратилат або Феодор Тирон, бо вони подібно зображувалися на іконах [54, с. 190-222]. Менш ймовірними на стулці зі складня із Чорнівського городища є зображення Дмитрія Солунського, Георгія, позаяк окремі деталі композиції (постать Святого, напрям вістря списа, наявність та відсутність накидки на плечах, зачіска) доводять протилежне [64, fig. 30]. На зовнішній стороні стулки наявне рельєфне зображення половинки рівностороннього хреста

з трилистими закінченнями. На кожному з них наявні випуклі крапки посередині. Датувати дану стулку іконки-складня складно, бо прямі аналогії їй відсутні. За іконографічними джерелами відомо, що Феодор Стратилат, як і Феодор Тирон зображуються в пластинчастому обладунку. Та зважаючи на інші компоненти іконографії складня, все ж таки найбільш ймовірно, що на стулці ікони зображений Феодор Тирон. Найчастіше він зображався разом з Феодором Стратилатом. Постаті святих зазвичай виконані за певними канонами: Феодор Тирон стоїть праворуч Феодора Стратилата. Якщо останній вертикально тримає спис в правій руці, то у Феодора Тирона спис зображений по діагоналі ікони. Як свідчать джерела, святі займали різні посади: слово «Стратилат» перекладається як воєначальник, а «Тирон» означає новобранець. За часів Візантійської імперії цим святим поклонялися як втіленню та впливу християнства на військову могутність Візантійської імперії. До того ж вони вважалися заступниками християнського населення країни. Вищезазначені святі набули такого поширення в тому числі і завдяки зв'язку Феодора Тирона з культом Георгія в Візантійській імперії, центром якого були Мала Азія і Каппадокія. Попередньо за виявленими на городищі матеріалами, а також за іконографічними даними, цю знахідку можна датувати кінцем XII-XIII ст.

Інший предмет християнської культової символіки був виявлений поблизу решток кам'яного фундаменту від дерев'яної споруди. Він представлений боковою пошкодженою стулкою ікони-складня, виготовленою з бронзи трапецієподібної форми з двостороннім рельєфним зображенням парних стоячих чоловічих постатей у характерному одязі та з німбами над головою (рис. 5, 4). З одного боку в руках святих зображено хрести. Верхня частина стулки пошкоджена. Висота знахідки дорівнює 3 см; ширина – 2,4 см. Даний предмет християнської пластики також є досить рідкісним, адже аналогічних матеріалів знайти поки не вдалося. Постає також проблема з визначенням постатей святих, зображених на стулці. На нашу думку, на лицевій стороні зобра-

жені постаті святих Бориса та Гліба, які тримають у руках хрести. На зворотній стороні, ймовірно, зображені постаті святих Петра і Павла. Важко говорити також про датування та етнічну приналежність даної знахідки. За іконографічним матеріалом на інших предметах християнської культової символіки, можна припустити, що фрагмент складня відноситься до XIII ст., хоча не виключене також і його пізніше датування [14, с. 176]. Важливим є те, що досить схожа знахідка ікони-складня була виявлена на території Житомирської області [31, с. 87, № 585]. Та у порівнянні зі знахідкою з Чорнівського городища, складень зберігся повністю. На обох стулках також зображені святі воїни та, що важливо, на них збереглися написи. Праворуч – Св. Георгій, ліворуч – Св. Дмитрій. Зважаючи на те, що на стулці складня фігурує напис «ГЕОРЬГИ» також не варто відкидати думку про те, що на іконі з Чорнівського городища міг бути зображений саме Св. Георгій. Іншим суперечливим аспектом є певне неспівпадіння іконографії святого воїна з написом, що розміщений на стулці ікони-складня, що, в свою чергу, дозволяє поставити питання про зв'язок напису на стулці і зображення святого. Окрім того, зважаючи на те, що культ Святого Георгія був широко поширений на теренах Русі, напис міг бути зроблений «ГЕОРЬГИ», а святий воїн, зважаючи на іконографічну традицію міг зображуватися інший. Подальше дослідження ікони-складня з Чорнівського городища дозволить відповісти на дані питання.

Наступна знахідка християнської культової пластики була виявлена в районі клітей № 3-4. Це хрест-накладка із Розп'яттям на лицевій стороні та двома стержнями на звороті (рис. 5, 2). Збереженість знахідки задовільна. Висота хрестика дорівнює 3,5 см; ширина – 2,4 см. Даний предмет християнської культової символіки також є досить рідкісним для регіону, бо аналогічній йому поки що знайти не вдалося. Найбільш ймовірно, що він використовувався як хрест-накладка на книгу, або ж як захисна реліквія. Датувати дану знахідку також важко, але за аналогічними зображеннями в іконографії та знахідками простих типів

хрестів без стержнів, які використовувалися як натільні, можна припустити, що знахідка з Чорнівського городища відноситься до XIII ст. [14, с. 173-175].

У 2012-2014 рр. виявлений досить важливий нумізматичний матеріал, який представлений сильно корозованою, обрізаною-семикутною та перфорованою візантійською монетою, яку попередньо визначено як аспрон трахея, карбована за правління Олексія III Комніна Ангела у 1195-1203 рр. в монетному дворі м. Константинополя [16, с. 20-35; 64].

Таким чином у результаті досліджень Чорнівського городища у 2012-2014 рр. було виявлено низку предметів історико-культурного призначення. Знайдені матеріали дещо уточнюють хронологічні рамки існування пам'ятки та дозволяють з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону.

Джерела та література: 1. Алексеев Л.В. Древний Мстиславль // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 44-52; 2. Алексеев Л.В. Древний Ростиславль // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 81-92; 3. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – СПб.-Пенза: Издательство ПГПУ, 2001. – 200 с.; 4. Виноградська Л.І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – С. 41-46; 5. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.; 6. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.; 7. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X- XIV ст. – Частина 2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – 568 с.; 8. Воронин Н.Н. Древнее Гродно. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. – 233 с.; 9. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1950. – 150 с.; 10. Голубева Л.А. Назначение железных игл с кольцами // СА. – 1971. – № 4. – С. 114-126; 11. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. – Л.: Наука, 1981. – 162 с.; 12. Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI-XIII вв. – М.: Кругъ, 1995. – 448 с.; 13. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – 368 с.; 14. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 432 с.; 15. Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. – Минск: Издательство БГУ, 1982. – 358 с.; 16. Ільків М., Калініченко В., Пивоваров С. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Вишні-

ця: Черемош, 2015. – Т. 1(39). – С. 20-35; 17. Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. – М.: Индрик, 2004. – 592 с.; 18. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск (X-XIV вв.). – Минск: Наука и техника, 1975. – 144 с.; 19. Калініченко В., Пивоваров С. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) // ПССІАЕ. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – Т. 2(36). – С. 34-46; 20. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – Т. 1. – 686 с.; 21. Кенько П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I-XIII вв.). – Минск: Беларус. Навука, 2012. – 172 с.; 22. Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.; 23. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X-XIII вв. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 432 с.; 24. Кутній С. «Голки з кільцями» на території Чернігівщини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: мат. XIII міжн. наук. конф. – Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2014. – С. 78-79; 25. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – 304 с.; 26. Літописний Возв'язь: дослідження 1988-2008 рр. – К.: Ін-т археології Національної Академії наук України, 2008. – 112 с.; 27. Макушников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с.; 28. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. – М.: Наука, 1969. – Вып. 120. – С. 3-14; 29. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострелы). – М.: Наука, 1966. – 128 с.; 30. Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1991. – С. 66-67; 31. Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.). – К., 2002; 32. Никольская Т.Н. Городище Слободка. XII-XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в земле вятичей. – М.: Наука, 1987. – 187 с.; 33. Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. – 1982. – Вып. 171. – С. 93-99; 34. Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліді у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.; 35. Пивоваров С. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 243-255; 36. Пивоваров С. Візантійська монета з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 154-159; 37. Пивоваров С.В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. // ПССІАЕ. – 2004. – Т. 1(17). – С. 70-80; 38. Пивоваров С. Нові археологічні дослідження Чорнівського городища // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування ЧНУ імені Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті

литаври, 2001. – С. 351-353; 39. Пивоваров С. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – Т. 3. – С. 217-230; 40. Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 133-141; 41. Пивоваров С. Нумізматичні матеріали XV ст. з Чорнівського городища // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 3-4. – С. 43-49; 42. Пивоваров С. Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 247-257; 43. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с; 44. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.; 45. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 195-201; 46. Пивоваров С.В., Возний І.П. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44-45; 47. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2014. – Т. 1(37). – С. 39-55; 48. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Територіальна ідентифікація наконечників стріл з Чорнівського городища (до постановки проблеми) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2014. – Вип. 684-685. – С. 7-12; 49. Плавинский Н.А. Очерки истории вооружения белорусских земель X-XIII вв. – К.: Видавець Олег Філок, 2014. – 144 с.; 50. Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X-XIII ст. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.; 51. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. — М.: АРХЭ, 1993. – 215 с.; 52. Седова М.В. Суздаль в X-XV веках. – М.: Русский мир, 1997. – 236 с.; 53. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М.: Наука, 1981. – 196 с.; 54. Сорокатый В.М. Икона «Феодор Стратилат в житии» в Кальбенштайнберге (Германия) // Ферапонтовский сборник. – М.: Индрик, 2002. – Т. VI. – С. 190-222; 55. Терський С.В. Лучеськ X-XV ст. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 252 с.; 56. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; 57. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. – 696 с.; 58. Филипчук М.А. Замок біля Чорнівки // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лютого; 59. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернівці:

Деснянська правда, 1999. – 184 с.; 60. Шендрік Н.І. Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київського історичного музею. – 1958. – Т. 1. – С. 158-174; 61. Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII-XIII вв. // СА. – 1963. – № 2. – С. 74-84; 62. Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57-130; 63. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 87-104; 64. Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). – Leiden: Brill, 2010. – 630 p.; 65. Heindel I. Ave-Maria-Schnallen und Hanttruwebratzen mit Inschriften // Zeitschrift für Archdologie. – 1986. – Bd. 20 (H. 1). – S. 65-79; 66. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part I): Alexius I to Alexius V (1081-1203). – Washington, 1999. – 443 p.; 67. Spinei V. Moldova în secolele XI-XIV. – Chişinău: Universitas, 1992. – 495 p.